

Anton de Kom-lezing 2011 door Ab Klink

Op 30 juni 2011 verzorgde oud-minister Ab Klink in het Verzetsmuseum Amsterdam de Anton de Kom-lezing 2011. De lezing is een jaarlijks initiatief van het Verzetsmuseum Amsterdam en Art.1, kenniscentrum discriminatie Nederland, om aandacht te vragen voor de strijd tegen intolerantie en discriminatie in heden en verleden.

Ab Klink

Ab Klink was van 2007 tot 2010 minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. In 2010 onderhandelde hij namens het CDA mee over de vorming van een kabinet met de VVD en gedoogsteun van de PVV. Toen hij concludeerde dat de intenties van de PVV te doordringend het beleid van het nieuwe kabinet zouden gaan stempelen en zich zouden mengen met die van het CDA, riep hij zijn partij op om de onderhandelingen te stoppen. De gesprekken gingen zonder hem verder en het kabinet kwam er alsnog. Klink besloot zijn functie van Tweede Kamerlid neer te leggen.

Anton de Kom-lezing

Sinds 2002 organiseren Art.1 en het Verzetsmuseum Amsterdam ieder jaar samen een lezing over intolerantie en discriminatie. Dagblad *Trouw*, ooit begonnen als verzetskrant, is mediapartner. Eerdere sprekers waren onder andere Freek de Jonge en Gerard Spong.

Sinds 2007 is deze lezing vernoemd naar Anton de Kom. De Kom (1889–1945) kwam als schrijver op voor zijn Surinaamse landgenoten tijdens de koloniale onderdrukking en was verzetsstrijder in de Tweede Wereldoorlog. Zijn onvermoeibare strijd tegen onrecht vormt een inspiratie voor zowel Art.1 als het Verzetsmuseum Amsterdam.

Zie www.art1.nl voor meer informatie over de Anton de Kom-lezing.

Integrale tekst van de lezing door Ab Klink

MENSENRECHTEN ZIJN ER VOOR ALLE MENSEN

Toen ik mij zo rond 2000 voor het eerst ging bezig houden met het integratievraagstuk trof mij een verhaal in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (2 juni 2001) over de geestelijke Mehdi. Hij was aanvankelijk fanatiek achter Khomeiny's revolutie gaan staan, maar raakte meer en meer gedesillusioneerd. Hij drukt dat beeldend uit door de gevoelens te registreren die een moskee -zijn moskee- bij hem wakker maakten. Dezelfde moskee die eerst eerbied opriep, vervult hem nu met angst en vrees. Als hij met een jonge zoon langs de moskee loopt, kan hij er niet omheen. Vroeger waren er bij de moskee gevoelens van vroomheid, nu van vrees voor de geheime politie. Die vrees past niet bij zijn religie. De eerste emotie was bevrijdend. De angst voor de geheime politie staat daar haaks op. Dat inzicht voedde het verzet. Zijn preken bevatten nu politieke springstof. Vrijheid, zo benadrukt hij nu, is de voorwaarde voor religie. Geloof kan niet afgedwongen worden. 'Niemand bidt waarachtig met het mes op de keel!' Het is deze religieuze 'oerervaring', verbonden met de notie van oprechtheid en innerlijkheid, waar dictators als de dood voor zijn. 'In religie is geen plaats voor dwang'. Die zinsnede uit de Koran zal wel heel wat keren door het hoofd van Mehdi zijn gegaan. Een zin die uitdrukking geeft aan de universeel menselijke wens tot vrijheid.

Toen Friedrich Merz, begin van deze eeuw fractievoorzitter van de CDU in de Bondsdag, ervoor pleitte de Leitkultur een centrale plaats te geven in het integratiebeleid, vermeed hij het om te spreken over de Duitse Leitkultur. Merz sprak over Verfassungspatriottismus. Hij doelde daarmee bovendien niet alleen op de Duitse Grondwet, maar ook op de bepalingen uit internationale verdragen; op vrijheidsrechten met name. Ik ben ervan overtuigd dat Merz deze Mehdi tot de Grondwetspatriotten had gerekend. Hoe meer culturele en religieuze stromingen voeding geven aan verbondenheid met grondrechten, des te beter voor het draagvlak, voor burgerschap. Culturen moeten hier niet exclusief willen zijn.

Merz bepleitte een patriottisme met als doel: verankering van mensenrechten. Dure woorden, mooie woorden, maar wel erg Duits in hun Gründlichkeit. En toch raakte Merz hier een kern van ideëel gedreven integratiebeleid, zoals dat door bijvoorbeeld Etzioni is bepleit. Eenheid in verscheidenheid, maar ook... een eenheid die gedragen wordt door verscheidenheid. Eenheid rond de kernwaarden van de rechtsstaat, maar gedragen door en verbonden met een keur van maatschappelijke, politieke en religieuze opvattingen.

Merz sprak dus over Verfassungspatriottismus omdat achter de Leitkultur van vrijheidsrechten en het daarmee zo verwante gelijkheidsbeginsel, verschillende culturen schuil gaan. Noch het humanisme, noch het christendom, noch de joodse cultuur hebben een privilege rond de toegang tot de mensenrechten. Geen enkele wereldbeschouwing kan hier exclusiviteit claimen. De mensenrechten zijn niet alleen universeel in strekking en toepasbaarheid, maar appelleren aan de universele, ik zou bijna zeggen: met ons en andermans mens-zijn gegeven humane waarden. Het is niet voor niets dat de opstellers van de mensenrechtencatalogi van meet af aan refereerden aan de constituerende waarde van vrijheid voor het volwaardig mens-zijn. Ongeacht kleur, afkomst, toekomst, geloof of geaardheid. De constituerende waarde van vrijheid vraagt om verankering. Soms krijgt zij die in de vorm van het religieuze credo dat wij allen vrij en gelijk zijn geschapen, soms vanuit de sociale contractidee. Een sociaal contract, waarbij auteurs als Locke uitgaan van de ongebonden enkeling uit een al dan niet fictieve oertijd. Die ongebonden enkeling ging dan gaandeweg beseffen dat hij zijn vrijheid moet beschermen tegen kwaadwillende derden. Daarom is een staat nodig, maar is tegelijkertijd het doel en de grens van de staat aangegeven: vrijheid (en bezit) waarborgen. Soms was er sprake van een combinatie van beide ideeën, zoals eigenlijk ook bij Locke het geval was: natuurrecht verankerd in een goddelijke schepping en de contractidee liepen bij hem in elkaar over.

Hoe dan ook: de mensenrechten kennen van binnenuit een multiculturele voeding. Zij hebben immers de pretentie universele, door ieder ervaren, waarden tot uitdrukking te brengen. Zij beogen een verbinding te leggen met diepste overtuigingen en opvattingen van mensen. Niet dat die verbinding altijd vanzelfsprekend is. De geschiedenis laat op tal -en veel te veel- momenten zien dat de mensenrechten het onderspit dolven tegen kwaadwillig machtsvertoon, tegen kwaadaardige ideologieën als het fascisme en communisme, maar ook tegen een theocratische imperialisme van kerken, tegen een nietsontziend nationalisme etc. Toch zette de idealiteit van het humanisme zich door, juist omdat zij appelleert aan de diep menselijke wens vrij te zijn. De Arabische lente lijkt me van die wens de uitdrukking te zijn, al is er altijd het risico dat die precaire wens misbruikt wordt door manipulatieve krachten die opnieuw tot onderdrukking leiden. Ook de geschiedenis van Europa

laat daarvan ernstige voorbeelden zien. Wat als vrijheidsstrijd begon ontaardde in terreur. Een revolutie kan haar eigen kinderen verslinden.

Wie met deze ogen naar de onlangs gepresenteerde integratienota van het kabinet kijkt, valt op dat de nota kort, half-regelig en bijna als toevoeging stelt dat er geen principiële wantrouwen bestaat tegenover de religie van Mehdi: de islam. Voor het overige herhaalt de nota keer op keer dat de nieuwkomers zich moeten voegen naar de Nederlandse samenleving. Dan kan Nederland een volwaardig thuis voor hen worden. Integreren vergt een inspanning, of het nu gaat om opleidingen en werk, of om verbindingen met de leidende cultuur van ons land, aldus de nota. De nota herhaalt dat de godsdienstvrijheid ook voor de islam geldt. Het is een kritisch en terecht statement in de richting van de gedoogpartner. Een statement zoals overeen gekomen in het gedoog- en regeerakkoord, maar waar overigens daarna niet geweldig veel mee gebeurt. In elk geval is er geen plaats voor de gedachte dat vanuit de islam *zelf* een verbinding is te maken met de rechtsstaat en met zijn kernwaarden. Dat er dus vanuit deze religie zelf een Verfassungspatriottismus mogelijk is, dat is nergens in de nota te vinden. Terwijl rond juist die verbindingsmomenten toch de echte integratie, de echte vereenzelviging met ons land etc. vanuit ook de moslimgemeenschappen plaats vindt.

Wat we wel vinden, is de vaststelling dat 'keer op keer blijkt dat veel Nederlanders de etnische en culturele diversiteit die Nederland kenmerkt niet als een verrijking ervaren maar als een bedreiging. Al bijna twintig jaar vindt ongeveer de helft van de Nederlanders dat er teveel mensen van andere nationaliteiten in Nederland wonen'. Het kabinet zegt vervolgens de geconstateerde onvrede over de multiculturele samenleving te delen. Het volgt daarmee de statistieken van de veronderstelde volksstemming (deze week via ander onderzoek weer ontkend, overigens) en heeft ook een oplossing paraat. Migranten moeten zich conformeren 'aan de grondtonen die het maatschappelijk leven bepalen in Nederland. Deze zijn historisch gevormd en vormen herkenningspunten die veel Nederlanders delen en die niet opgegeven kunnen worden. Dat gaat niet alleen om de verworvenheden en kernwaarden die aan basis staan van de Nederlandse rechtsstaat, maar ook om meer historisch of cultureel bepaalde herkenningspunten, zoals de Nederlandse taal, monumenten of bouwkundige kenmerken of de ongeschreven manieren en gedragscodes die zich in de loop van de geschiedenis hebben ontwikkeld en die naar gelang van de situatie op de voorgrond treden.' De vraag die het kabinet niet beantwoordt, is of migranten dit wellicht allemaal al niet overwegend deden. De vraag die ook niet aan de orde komt, is of het klimaat van waaruit de integratiepolitiek voortkomt aan deze vereenzelviging bijdraagt, of juist vervreemding in de hand werkt.

De toonzetting is eerder defensief en afwerend. De verdediging bestaat uit het bestendigen van 'een Nederland' zoals dat historisch gegroeid is, en -ook dat zegt het kabinet- nooit voltooid is en dus ook nieuwe ontwikkelingen kan doormaken. Maar voor de *time being* moeten nieuwkomers zich voegen. Dat is nodig voor hun integratie en toekomstige plaats in de samenleving. Maar vanwaar die nadruk op culturele inpassing, en op de inspanning die dat kost, als hun religie geen probleem is? Als er zelfs geen sprake is van wantrouwen is in de richting van de islam, waarom dan die nadruk op de Nederlandse identiteit? Waarom moet dan afstand genomen worden van de multiculturele samenleving? Waarom is dan sprake van een koerswending?

Deze vragen bepalen ons inderdaad bij de relatie tussen rechtsstaat en cultuur. Graag wil ik daar het komende half uur bij stil staan. Ik zal dat doen door te verwijzen naar Herman Dooyeweerd, die midden vorige eeuw hoogleraar aan de VU was. Daarna zal ik iets zeggen over het populisme en laten zien hoe deze politieke stroming economische dreigingsbeelden koppelt aan angst voor de islam en verzet tegen de elite. Daarna wil ik een poging doen om een andere richting te wijzen dan de populistten. Een richting waarin juist (ook) een positieve verbinding tussen islam en rechtsstaat mogelijk is. Die richting sluit aan bij de belofte die er in de universele mensenrechten en hun waarden besloten liggen.

De rechtsstaat is meer dan een set (grond)regels

In het verlengde van de opvattingen van Ernst Hirsch Ballin¹ heb ik artikel 1 van de Grondwet altijd opgevat als het kristallisatiepunt van rechten die onze Grondwet behelst. Het verbod op ongelijke behandeling van overheidswege is tegelijkertijd een waarborg dat de instanties die in ons land ulthm dwingend kunnen optreden geen onderscheid maken naar afkomst, seksuele geaardheid, geloof, levensovertuiging etc. Een christen wordt niet anders behandeld dan een moslim of agnost. Een homoseksueel heeft dezelfde rechten als een heteroseksuele persoon. Ras, huidskleur, afkomst en zelfs toekomst zijn niet sturend bij het overheidsoptreden. Dat is een groot goed, waar we diep dankbaar voor kunnen zijn.

Dat grote goed is ons niet zomaar te beurt gevallen. Juridische documenten zijn levende documenten. Zij kwamen niet tot stand op de tekentafel van studeerkamergeleerden of in collegezalen. Zij zijn eerder de uitkomst van bloed, zweet, tranen en inspanningen dan van leeg geschreven inktpotten van academici. Het recht kent inderdaad een eigen dynamiek, maar aan die dynamiek liggen reële ervaringen, leermomenten, ontsporingen, dure lessen en pijnlijke ervaringen ten grondslag. Het is dan ook zeer terecht als Herman Dooyeweerd zegt dat de staat in al zijn doen, laten en nalaten het recht als leidraad moet nemen.² Niet gebiedsuitbreiding, nationale trots of economische groei ten kosten van alles, is het doel, maar rechtvaardige samenlevingsverhoudingen.

Hij voegt daar wel in een adem aan toe dat diezelfde staat niet in het recht opgaat. Integendeel, een staat -elke staat- kent ook andere dimensies. Dimensies die belangrijk zijn. Zo kent elke staat zijn eigen, veelal met andere staten verbonden, *geschiedenis*. Nederland kent bijvoorbeeld zijn Acte van Verlatinghe: een 16de eeuws document dat zijn tijd ver vooruit was en eerste waarborgen creëerde voor vrijheid van geweten en godsdienst. In zekere zin een voorloper dus van onze huidige Grondwet. Een document dat de Republiek wist te stempelen en vanwege de tolerantie die ermee samenhang een voorbeeld werd voor andere revolutionaire vrijheidskrachten in landen zoals het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Elke staat kent ook zijn eigen *psychologische* dimensie. Reden waarom we van een staats- of rechtsgemeenschap kunnen spreken. Zonder emotionele (psychische) vereenzelviging met de staat en herkenning is er van een gemeenschap geen sprake. De *sociale* dimensie komt tot uitdrukking in gemeenschappelijke taal, in hoogtijdagen en -momenten: het leggen van een krans op de Dam rond de dodenherdenking op 4 mei bijvoorbeeld geeft uitdrukking aan een gemeenschappelijk verleden. In de symboliek schuilt het levend houden van

¹ E.M.H. Hirsch Ballin, *Rechtsstaat en beleid*, Zwolle 1991, p. 119 ev.

² H. Dooyeweerd, *De crisis in de humanistische staatsleer*, Amsterdam 1931.

herinneringen die ons bepalen bij de waarde van vrijheid. Het *culturele* aspect vinden we terug in de ons bindende en verbindende waarden die constitutief zijn voor onze rechtsstaat. Vaak wordt in dat verband, zoals gezegd, gesproken over de joodse, christelijke en humanistische waarden. Reden ook waarom sommigen ervoor hebben gepleit een verwijzing naar deze bronnen op te nemen in de preambule van de Europese Verdrag in wording. Een dergelijke verwijzing kan wel degelijk zinvol zijn, als levende herinnering aan het feit dat de rechtsstaat, dat de vrijheidsrechten geen vanzelfsprekendheden maar verworvenheden zijn. Er pleit ook het nodige tegen zo'n codificatie. Zo kan in een opsomming al snel de eerder afgewezen exclusiviteit gelezen worden. Grondrechten die niet alleen beogen maar zelfs pretenderen universeel te zijn, zijn niet op de noemer van een begrensd aantal culturele stromingen te brengen. Zelfs als illustratie roept dat al snel meerduidigheid op. Ook andere culturen dan die van Verlichting, jodendom en christendom kunnen pijlers van de rechtsstaat zijn.

Ik ben ervan overtuigd dat Herman Dooyeweerd, die toch een echt calvinistische denker was, de verwijzing in een preambule om diezelfde reden momenteel niet zou hebben ondersteund. De staat is meer dan een set regels en grondrechten. De staat is een levend instituut, met een eigen geschiedenis, met een culturele achtergrond, een grondgebied, een identiteit etc., maar al die aspecten zijn wel dienend en ondergeschikt aan het juridische doel: zorgen voor rechtvaardigheid. Wie de culturele achtergronden gaat accentueren om anderen buiten te sluiten, doet afbreuk aan juist die rechtvaardigheid. Hetzelfde kan gebeuren als symbolen ineens gaan domineren als uiting van bijvoorbeeld een eng nationalisme. De eigen geschiedenis wordt dan superieur, met alle patriottistische symbolen van dien: van vlag tot mythische ontstaansgeschiedenissen toe. We hebben dat gezien bij de Serviërs in de jaren negentig. De slag van Kosovo in 1389 tegen de Ottomanen, de zogenaamde slag om het Merelveld, voedde het Servische nationalisme. We zien het bij Lega Nord van Umberto Bossi met zijn bizarre verwijzingen naar een Padanië als superieur thuisland voor Noord-Italianen. We zien het bij het Vlaams belang met zijn nationalistische agenda. We zien het in een taalstrijd, waarbij het Vlaams of Frans de staatsverhoudingen gaat domineren en de rechtsgelijkheid in de weg kan gaan staan. Het recht wordt hier ondergeschikt gemaakt aan de nationale identiteit, aan een mythische geschiedenis of taal.

Dat risico is er dus ook op cultureel gebied. Zeker als een bepaalde religie als bedreigend wordt ervaren (het kabinet doet dat dus niet, volgens de nota), inclusief de met die religie verbonden symbolen en symptomen, zoals een burka of een paspoort. Wat bij Zweedse, Deense of Spaanse Nederlanders nooit een probleem was, is na de migratie van niet-westerse allochtonen ineens een politiek agendapunt.

Een paar jaar geleden wilde het kabinet-Balkenende 4 mede daarom niet de kosten en baten van immigratie in kaart te brengen. Verwezen werd naar de gelijke behandeling van mensen. 'We gaan bevolkingsgroepen niet op geld, bijdragen en kosten waarderen', was de eerste reactie. Wilders c.s. bleven er vervolgens op hameren dat deze weigering het loon van de angst was. Van angst om inzichtelijk te maken dat uitkeringen en justiekosten met name op het conto van de nieuwkomers en hun nakomelingen kon worden gebracht. Uiteindelijk kwamen er toch getallen, maar de volledigheid daarvan werd vervolgens behoorlijk ter discussie gesteld.

Hoe dan ook, in Duitsland was het Sarrazin die de rekensommen wél probeerde te maken en tot de slotsom kwam dat Duitsland en West-Europa zich aan het afschaffen waren. De massamigratie uit het verleden zou via de meer dan gemiddelde gezinsuitbreiding van de allochtonen tot een maatschappelijke, culturele en financiële overbelasting van onze samenleving leiden. Dit, terwijl de bevolking van Duitse origine in rap tempo afneemt, vanwege een laag geboortecijfer. Het minste dat je dan kunt en moet doen, is de immigratie stoppen en bijvoorbeeld de gezinvorming en –hereniging een halt toeroepen. Dat scheelt een behoorlijk slok op een borrel van kosten. Bovendien droogt de bron van de culturele spanningen en angsten dan op zijn minst een beetje op. Als multiculti een probleem is, dan is het afstoppen van immigratie en de islam een probaat middel. Het mes snijdt dan aan twee kanten. Culturele motieven van afscherming lopen vloeiend over in vermeende economische belangen. Het is ook precies de reden waarom een politiek van meer gesloten grenzen zich laat verbinden met meerdere en wisselende invalshoeken en legitimatiebronnen. Daarmee is het ook de lijm van de huidige gedoogconstructie in ons land, met overigens de daarbij behorende spanningen binnen een partij als het CDA. (Die spanning komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de merkwaardige situatie dat een motie van het Tweede Kamerlid Schouw c.s. door de Tweede Kamerfractie van het CDA werd afgewezen, terwijl deze precies hetzelfde zei als een motie van de CDA Eerste Kamerfractie. Beide moties vroegen in dezelfde bewoordingen aan het kabinet om zich te blijven inzetten voor mensenrechten in internationaal verband en daarbij niet de reikwijdte van uitspraken van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens te respecteren.) Bovendien zal die meerduidigheid in een gedoogsituatie blijven opbreken: vindt het begrenzen van gezinsmigratie langs lijnen van Denemarken nu plaats uit afweer tegen de islam, of tegen moslims of vanwege vermeende economische belangen?

Het zijn de beide invalshoeken van onder meer Sarrazin die samen komen in het populisme. Cas Mudde en Sarah de Lange hebben het moderne populisme goed in kaart gebracht.³ Aan de basis ligt de angst voor een vreemde en vervreemdende islam. Die koppelt zich aan de agenda van het welvaartschauvinisme: de vrees dat migranten banen inpikken en teveel leunen op onze sociale voorzieningen, waarvoor duur premie en belastinggeld is betaald.

Wie tegen beide ten strijde trekt, komt echter -in deze populistische gedachtegang- een elite tegen van juristen, rechters en bureaucraten. Een elite die zelf in mooie huizen, villa's en witte wijken zou wonen en bovendien zou leven van rechtsregels die bedacht zijn door bureaucraten in Brussel en gehandhaafd worden door instanties die ver en veilig buiten het bereik van het volk en van nationale parlementen zouden acteren. Een elite die bovendien zelf wel zeker zou zijn van werk, welvaart en van een vertrouwde, homogene sociale omgeving. Daarom kent zij de pijn van immigratie hooguit uit de krant en de statistieken, volgens deze populistische gedachtegang. Wat niet deert, kun je gemakkelijk relativeren. Wie de multiculturele samenleving alleen via exotische restaurants en verre vakanties kent, heeft gemakkelijk praten, zo is de gedachtegang van het populisme. Cultuurrelativisme is zo gezien een privilege van degenen die vreemde culturen via de band van het hedonisme en de esthetiek tegen komen. Mensen in de gekleurde wijken hebben er op het niveau van (verondersteld!) gedrag mee te maken: de niet schoon gehouden portieken, de tasjesrovers, de

³ C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge 2007, S. de Lange, *From Pariah to Power*, Antwerpen 2008.

minaretten. Niet de esthetiek, maar de spanningen rond de ethiek en religie domineren in het echte leven.

Xenofobie, welvaartschauvinisme, verzet tegen de elite, de roep om *law and order* en een ongemak bij de regels en juridische instanties die de immigratie mogelijk maakten, komen in het sentiment van het populisme samen. Zij verklaren zijn voedingsbodemp en opkomst. Hier ligt echt een behoorlijke uitdaging voor de instanties van de rechtsstaat, binnen heel Europa.

Dilemma's rond de rechtsstaat

De nieuwe uitdagingen illustreren nog eens dat het recht en zijn dragende instanties altijd in een breder geheel functioneren. Hun legitimatie is nooit een vast gegeven. Het recht en zijn dynamiek zijn zonder meer cultuurvormend. Of het nu gaat om grondrechtsartikelen of om rechterlijke uitspraken; het gebeurt met enige regelmaat dat zij maatschappelijke impasses doorbreken en ruimte geven aan nieuwe maatschappelijke opvattingen. Artikel 1 van de Grondwet en de wet, regelgeving en rechtspraak die aan het verbod op discriminatie refereren, bieden daarvan vele voorbeelden. De emancipatie van homoseksuelen heeft ook veel te danken aan de cultuurscheppende kracht van het recht. Daarbij is altijd sprake van een wisselwerking met zich wijzigende maatschappelijke opvattingen, maar tegelijkertijd weer zelden op zo'n manier dat het recht alleen maar de passieve afspiegeling is van maatschappelijke gezichtspunten. Het recht kent niet alleen zijn eigen dynamiek, het kanaliseert maatschappelijke opvattingen, loopt er soms op vooruit en staat er nu en dan ook kritisch tegenover. De rechtsdynamiek kent een eigen normativiteit, die zich dienend maar ook kritisch verhoudt tot de samenleving die zij vanuit een juridisch gezichtspunt ordent. Aan die positie ontleen rechtsvormende instanties hun gezag: aan de kennis en ervaring die opgeslagen is in rechtsregels en aan de doorleefde wetenschap dat die rechtswaarden en regels de samenleving in goede banen leiden en behoeden voor ongelukken. Daar ligt dan ook de taak van de overheid: om de samenleving ervan te overtuigen dat de waarden van de rechtsstaat van groot belang zijn. Juist als spanningen en onvrede groot worden, komt het erop aan die waarden uit te dragen om deze beter te verankeren in diezelfde samenleving. Dat daarbij soms ook bepaald kritisch gekeken en gehandeld wordt richting theocratische en fundamentalistische stromingen is mijns inziens goed. Het Europese Hof van de Rechten van de Mens sloot zich naar mijn beleven bijvoorbeeld terecht aan bij het Turkse Constitutionele Hof toen dit in de jaren negentig een fundamentalistische islamitische partij verbood.

Maar wat nu als juist bij dat gezag van rechterlijk instanties stevige vraagtekens worden geplaatst? Als de benoeming voor het leven ineens een punt van discussie wordt? Hoe te reageren als rechterlijke uitspraken rond asiel en migratie systematisch misprijzend worden ontvangen en pleidooien blijven voeden om de artikelen van het EVRM en het gemeenschapsrecht aan te passen? Hoe moet een Europees commissaris omgaan met Nederlandse pleidooien om het recht van de EU in deze domeinen aan te passen, terwijl ook zij weet dat onder dat pleidooi tegelijk een agenda ligt, waarin de islam wordt neergezet als een politieke ideologie en zelfs fascistisch wordt genoemd? Een agenda die bovendien geen randverschijnsel is, maar in nagenoeg heel Europa terrein wint en de politieke koers aan het mee bepalen is?

Op juist dit kruispunt van onze rechtscultuur is dus sprake van een opvallende verlegenheid en defensiviteit. Een verlegenheid die te maken heeft met het multiculturele drama zoals Charles Taylor dat in zijn boekje over multiculturalisme (jaren negentig) schetste.⁴ Het echte multiculturele drama ligt zijns inziens niet bij de sociale achterstanden en aanpassingsproblemen van migranten. Het drama ligt zijns inziens niet in de sociaal-economische sfeer, maar in het domein van de cultuur. Onderliggend is en blijft de vraag dominant of onze rechtsstaat zich wel verdraagt met elke religie of levensbeschouwing en de waardenstelsels die daarmee verbonden zijn. Met juist deze essentiële rechtsculturele vraag kunnen we om verschillende redenen maar moeilijk uit de voeten: ook het huidige kabinet in zijn jongste integratienota.

Redenen voor verlegenheid

Een eerste reden om terughoudend en misschien wel afhoudend te zijn bij de veronderstelling van Taylor is dat geen enkele religie eenduidig is. Er is zoveel verscheidenheid, dat je niet over hét christendom, of over dé islam kunt spreken. Deze tegenwerping is volstrekt legitiem. Het is onzinnig om binnen de islam sufi's, alevieten, suni's en sjiieten op een enkele noemer te brengen, nog afgezien van het feit dat er ook nog verschillende rechtsscholen, informele stromingen en individuele opinies zijn. Ik kom daarop straks terug.

Daarnaast komt terughoudendheid voort uit een staatsopvatting die sterk de nadruk legt op de mij overigens erg sympathieke opvatting dat de overheid zich niet moet bemoeien met de diepste overtuigingen en het gedrag van mensen, tenzij dat uiteraard anderen schaadt. De overheid gaat zich dus niet uitspreken over een religie en zijn al dan niet politieke status. De overheid heeft vooral met gedrag te maken en met regels, niet met persoonlijke opvattingen of religieuze dogmatiek. Deze opvatting spreekt mij aan, omdat het zwaartepunt in deze staatsopvatting bij de vrijheidsrechten ligt. Zowel in de relatie tot de overheid als in het maatschappelijk verkeer overigens. De overheid moet ieder gelijk behandelen, ongeacht afkomst, geloof etc. en zich niet met theologische debatten inlaten. (De strekking van het gelijkheidsbeginsel heeft overigens ook normatieve betekenis voor het maatschappelijk verkeer tussen mensen: dwang in onderlinge verhoudingen moet worden vermeden en bestreden. Of het nu gaat om door ouders of broers afgedwongen huwelijken of om het blokkeren van mensen in hun maatschappelijke functioneren omdat zij een bepaalde kleur, afkomst of geloof hebben - bijvoorbeeld bij sollicitaties: dergelijke dwang gaat in tegen elementaire rechten en vrijheden. (Zie onder andere Peter Häberle.⁵)

Maar, zoals Taylor stelde, de terug- en zelfs afhoudende houding van de overheid neemt niet weg dat er ruimte kan ontstaan voor religieuze opvattingen die deze vrijheidsopvattingen fundamenteel niet delen. (Denkt u maar aan de genoemde uitspraak van het Turkse Constitutionele en Europese Hof rond de Refahpartij.) Dat dilemma doet zich levensgroot voor in sommige Arabische en Noord-Afrikaanse landen. Christenen in Egypte en Syrië zijn niet voor niets bang voor de democratische hervormingen. Ondergraaft een democratie en rechtstaat zich niet gaandeweg zelf als hij ruimte laat voor de groei van religieus gevoed radicalisme? In dat verband blijft mij nog altijd een artikel uit *die*

⁴ Ch. Taylor, *Multiculturalisme*, Amsterdam 1995, p. 78 ev.

⁵ P. Häberle, *Die Wesensgehaltsgarantie des Art. 19 Abs. 2 Grundgesetz – Zugleich ein Beitrag zum institutionellen Verständnis der Grundrechte und zur Lehre des Gesetzesvorbehalts*. 3. Auflage, Heidelberg 1983.

Welt bij, circa 10 jaar geleden. Daarin deed de krant verslag van een bijeenkomst van de Zentralrat der Muslime in Duitsland. De raad sprak uit dat hij de fundamentele regels van de Duitse rechtsstaat onderschreef. Dat was zelfs een plicht die voortvloeide uit de eigen traditie, die immers stelt dat men zich als gast en minderheid heeft neer te leggen bij de regels van dat land. Heel sterk en geruststellend is dat niet op voorhand. Met een rechtsstaat kun je je toch niet voorwaardelijk vereenzelvigen? Het is juist dat conditionele karakter dat aangrijpingspunt is voor islamvijandige partijen om mensen angstig te maken voor de zogenaamde tsunami van de islam. Wanneer vervalt immers de voorwaarde? Als er sprake is van een getalsmatige meerderheid?

Op die angst mikt bijvoorbeeld Sarrazins "Duitsland schafft sich ab".⁶ Hoe dubieus ook, hij mikt daarbij op het intuïtieve besef bij velen in de bevolking dat de rechtsstaat meer is dan een set instituties en spelregels. Dat de staat -zoals gezegd- niet alleen een juridische inslag kent, maar ook gedragen wordt door een geschiedenis, door een cultuur, door waarden en opvattingen. Wie rond de islam deze vraag niet wil stellen, omdat ze vanuit een bepaalde staatsopvatting ongerijmd is, gaat wel voorbij aan bezorgdheid onder de bevolking. Persoonlijk vind ik dat een behoorlijk dilemma. Daarom is het herkennen en erkennen van die vraag alleen zinvol en perspectiefscheppend, als er tegelijk ook stelling tegen wordt genomen. En dan liefst fundamenteler en doorleefder dan met de enkele volzin dat er geen principieel wantrouwen is jegens de islam, terwijl alle beleidsmaatregelen nu juist alleen tot stand kunnen komen omdat een gedoogpartij die wel vijandig staat tegenover de islam deze steunt. Deze steunt omdat zij in haar agenda van de-islamisering past.

Maar als de vraag wel gesteld wordt, stuiten we gelijk op een andere verlegenheid. Een van de fundamentele verworvenheden van de rechtsstaat is immers dat de overheid niet probeert de normen en waarden van de bevolking te beïnvloeden, ook al zouden die haar onwelgevallig zijn. Het drama zoals geduid door Taylor lijkt hier dus de vorm aan te nemen van een impasse. Als je al de conclusie wilt trekken dat de overheid mede verantwoordelijk is voor de relatie tussen de rechtscultuur en fundamentele opvattingen van mensen en groepen, hoe valt daar dan met goed fatsoen beleid op te maken? Staat juist artikel 1 van de Grondwet daar aan niet in de weg?

De inzet van de Deense en Finse volkspartij en van de PVV daarentegen is helder: zorg dat er zo min mogelijk islam (maar is dat bij hen niet zelfde als moslims?) binnenkomt, maak gezinsmigratie zo lastig mogelijk, werp via integratie-eisen zoveel mogelijk drempels op tegen de islam (of wordt toch bedoeld moslims?) en begrensvaar maar enigszins mogelijk de publieke uitingen van deze religie via het verbieden van bijvoorbeeld burka's en minaretten. Dat alles in naam van een vrijheid, die van oorsprong juist ruimte wilde creëren voor verscheidenheid.

Wat stellen we er vanuit die vrijheid en gelijkheid tegenover?

De verontwaardiging over een dergelijke politiek, die hele bevolkingsgroepen wegzet als risicovol voor de samenleving en rechtsstaat, prikkelt gelukkig tot overtuigende tegenspraak. Terecht wordt daarbij de vinger gelegd op het demagogische karakter van deze politiek. Want waar hebben we het over!? Maarten van Rossem⁷ weet het als altijd beeldend en inzichtelijk te formuleren: in de Europese Unie is ca 4% van de bevolking moslim. De hele gedachte dat er een tsunami van

⁶ Th. Sarrazin, *Deutschland schafft sich ab*, München 2010.

⁷ M. van Rossum, *Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme*. Amsterdam 2010, p. 110 ev.

moslimmigranten op ons afkomt is pure retoriek. Wie naar de instroomcijfers kijkt, kan niet anders dan concluderen dat het migratiesaldo uit moslimlanden hooguit licht positief is. Bovendien: de moslims die in ons land en in West-Europese landen zijn, doen geen vlieg kwaad. Hoezo extremisme? Zolang zij zich aan de wet houden, is er bovendien geen enkele aanleiding om deze mensen als een aparte groep te gaan behandelen, integendeel. Dat werkt alleen maar averechts.

Ik ben dit alles met Maarten van Rossem en anderen eens (Bas Heijne). Het is ook goed dat de ontzuierende feiten naast de retoriek worden gelegd. Er is immers een belangrijke sociologische wet die stelt dat: *if people define a situation as real, it is real in its consequences*. Wie de probleemdefinitie weet te bagatelliseren, ontmaskert de irreële angst waarop het succes van hedendaags populisme is gebaseerd.

Toch wil ik bij deze benadering van een kanttekening plaatsen. Niet omdat ik de analyse niet deel, maar omdat het toch nog teveel voorbij gaat aan de archeologie van de vrees waarop het hedendaags populisme zich richt. Want laten we wel zijn: als de geruststelling gebaseerd is op het feit dat het aantal mensen met een islamitische achtergrond nog wel meevalt, wordt eigenlijk impliciet bevestigd dat als het er meer zouden zijn, de vrees wellicht wel gerechtvaardigd zou zijn. Ondertussen dringt het besef ook door dat Europa voor een enorme golf van ontgroening en vergrijzing staat en we straks waarschijnlijk wel degelijk veel migranten nodig hebben. Migrant nodig hebben om voldoende handen aan zowel bed als metaalbewerkingsapparaten te hebben. Het getalsargument wordt daarom gepareerd met een angstig toekomstbeeld: à la Sarrazin. Daar komt vervolgens nog bij dat mensen uiteraard getuige zijn van ambivalente ontwikkelingen in landen met een overwegend moslimbevolking. Beelden zoals die onlangs van het Kabul van de jaren zeventig waren te zien, met geëmancipeerde, de universiteit bezoekende dames en met een bloeiend cultureel leven, zijn binnen enkele decennia ingewisseld voor beelden van terreur, onderdrukking, burka's en verstikkend traditionalisme. Het is bovendien nog maar tien jaar geleden dat Geneva Abdo, correspondent van *The Guardian* en van *The Economist*, een boek publiceerde over haar geboorteland Egypte en zich verbaasde en ontsteld toonde over de snelle opkomst van het fundamentalisme in voorheen redelijk seculiere steden als Cairo en Alexandrië. Voeg daarbij de ambivalentie over de Arabische lente met het risico, in bijvoorbeeld Jemen, van een fundamentalistische radicalisering en de moeilijke situatie die christenen vrezen bij een omwenteling in Egypte en in Syrië en het zal duidelijk zijn dat getallen niet genoeg zijn om angst bij een deel van de bevolking weg te nemen. Zelfs in een land als Turkije, dat model stond voor de scheiding van staat en moskee, lijkt soms een fundamentalistische koers in opmars, getuige ook het groot aantal journalisten dat gevangen zit. De rechtsculturele vraag dringt zich daarbij op. Voordat ik dieper op deze vraag inga, eerst een enkele gedachte over de manier waarop immigranten de houding van het ontvangende land ervaren. De keerzijde van de medaille dus. Ook die is van belang bij burgerschap, bij Verfassungspatriottismus, en bij de mate van vereenzelviging met de kernwaarden van de rechtsstaat.

Aansluiting of kortsluiting

Voor de integratie van immigranten is aan de andere kant dus de cultuur van het ontvangende land van belang. Ik doel daarbij niet op de problemen die mensen beleven als zij ineens aan ons klimaat, onze eetgewoontes, leefpatronen, omgangsvormen, tv-programma's, arbeidsmarktdiscipline etc.

moeten wennen. Ik heb het meer over de manier waarop de gast-gevende samenleving zich opstelt. De bekende socioloog Thomas Merton heeft daarop ooit gewezen in een belangrijk essay in zijn boek *Social Theory and Social Structure*.⁸ Het essay gaat over de mate waarin mensen zich gewaardeerd lid van een samenleving weten en de factoren die daarbij bepalend zijn. Merton maakt daarbij een onderscheid tussen institutionele middelen enerzijds en culturele goederen anderzijds. Als een samenleving negatief of zelfs vijandig staat tegenover de waarden van mensen, liggen in grote lijnen drie reacties voor de hand. Betrokkenen kunnen op het oog volwaardig meedoen aan de samenleving, een baan uitoefenen, inkomen uit betaald werk verdienen, carrière maken etc. zonder dat zij zich binden aan de ontvangende samenleving. Merton spreekt dan over ritualisme. De mannen die op 9/11 de aanslagen pleegden, waren aanvankelijk ritualisten. Op het oog aangepast, maar ondertussen vol verzet tegen de westerse cultuur. Later sloeg dat ritualisme om in verzet en ijselijk geweld. Dat is de tweede mogelijke reactie die Merton noemt. Naarmate naast culturele vervreemding ook opleiding, werk etc. ontbreken, neemt de kans op verzet zijns inziens overigens toe. Merton noemt naast ritualisme en verzet als derde reactiepatroon de onthechting.

Ik vind de schets verhelderend, maar voeg er wel aan toe dat een ander toch erg mechanisch geformuleerd is. De meesten die vervreemding ervaren, blijven namelijk wel degelijk loyaal aan idealen van samen-leven. Het gaat hier daarom ook om ideaaltypen en om gedrag dat *mogelijk* uitgelokt wordt, niet om onontkoombare reacties, dat moge duidelijk zijn.

Als Merton gelijk heeft, dan ligt er bij een ontvangende samenleving een belangrijke verantwoordelijkheid. In een ongestuurd klimaat liggen ritualisme en onthechting meer voor de hand dan in een leefklimaat waarin er over en weer begrip en erkenning is. Wat dat betreft is de zelfbewuste en ingetogen manier waarop de moslimgemeenschap met verdachtmakingen en populistische collectieve stigma's omgaat, indrukwekkend. Maar de polarisatie trekt wel haar sporen, zoals onderzoek uit Duitsland en Nederland laat zien. Meer en meer moslims voelen zich miskend en in de hoek gezet.

Voorbeelden liggen voor het oprapen. Neem het als altijd lezenswaardige artikel van Tom Jan Meeus in het *NRC Handelsblad* van zaterdag 7 mei jongstleden. Meeus citeert special agent Mark Fallon, de man die namens de FBI belast was met het strafrechtelijk onderzoek naar Bin Laden. Hij stelde: 'Bin Laden veranderde ons op een manier die ik niet voor mogelijk had gehouden. We werden een angstig land'. Fallon verwijst naar de ontwikkelingen bij de Republikeinen. Ik citeer Meeus: onder Bush hielden ze zich verre van islamkritiek, de vorige president noemde de islam 'een godsdienst van liefde'. Maar die tolerantie verdween. De discussie die Europa kort na 9/11 voerde -wat is de relatie tussen islam en terreur- kwam ook in de VS op gang. Het culmineerde vorig jaar in een agressief protest tegen een cultureel centrum met gebedsruimte bij Ground Zero. Tien jaar oorlog tegen terreur had het binnenlands veiligheidsgevoel niet vooruit geholpen. 'Deprimerend', zegt Fallon, 'terwijl onderzoek laat zien dat zeven van de tien terreurplannen in de VS wordt voorkomen dankzij tips van moslims.' Juist hun frustraties verdiepen zich. 'Ze voelden zich altijd Amerikaan, maar dat is de laatste jaren verdwenen. Ze hebben geen identiteit meer.'

⁸ Th. Merton, *Social Theory and Social Structure*, New York 1968, p 185 ev.

De vraag die zich dan opdringt, is of we hier getuige zijn van een spiraal van een niet of nauwelijks te ontlopen onderlinge vervreemding. Het is immers niet gek dat 9/11 en terreurdreigingen vervreemding en angst oproepen. De tegenaanval op de terreur was mijns inziens ook niet te ontlopen. Maar is het onontkoombare effect per se onderlinge verharding? De tipgevers van moslimhuizen bewezen wel degelijk de Amerikaanse samenleving een dienst, maar ondertussen brokkelen hun Amerikaanse identiteit en hun vereenzelving met de dominante waarden van de westerse samenleving af. Ook hier geldt: de cultuur doet ertoe.

Wie groepen mensen en bloc wegzet, zoals populistten doen, draagt bij aan vervreemding, aan onthechting, terwijl de tipgevers aantonen dat hun binding met de Amerikaanse samenleving belangrijker is dan die met geloofsgenoten. Wie ook deze mensen van zich vervreemdt, is niet alleen oneigenlijk, inhumain, maar ook nog eens dom bezig. Mensen en hun humaniteit zijn namelijk niet te verkavelen over bevolkingsgroepen en religieuze achtergronden. Terug echter naar de relatie tussen religie en rechtsstaat.

Religie en rechtsstaat

Onlangs las ik een fraaie publicatie over rechtsontwikkelingen in islamitische landen. Voorspeld werd (al in de jaren negentig) dat in Turkije de politiek van *laïcité* zou gaan wringen. Gaan wringen omdat het geloof ingekerkerd werd in het privé domein van familie, Koranscholen en moskee. Een verbinding tussen islam en moderne samenlevingsvraagstukken bleef uit, waardoor de religie traditioneel bleef, terwijl de leefwereld snel veranderde. Dat zou gaan wringen, ook op het politieke toneel. De stelling deed me denken aan een publicatie van Thorbecke uit 1829. Toen reageerde hij op het pleidooi van een collega hoogleraar die niets moest hebben van christelijke scholen. Broedplaatsen van fundamentalisme zouden het worden, en een gevaar voor de vrije samenleving. Thorbecke nam scherp stelling⁹, ten eerste omdat het hier om een vrijheidsrecht ging, maar in de tweede plaats ook omdat hij inzag dat 'particuliere belangen en het algemeen belang elkaar wederkerig kunnen bevorderen'. Wat is er fraaier en beter dan levensovertuigingen die zich verbinden met grondrechten? Dan verdiept en verbreedt zich het draagvlak voor de rechtsgemeenschap. Immers de grondrechtencatalogus is geen papieren document dat in de studeerkamer van juristen als Thorbecke is ontstaan. Grondwetten zijn levende documenten. Zij bevatten regels die niet door inkt maar door emoties en inzichten en levenslessen zijn ontstaan. Die emoties en levenslessen zijn in de regel de springstof tegen totalitaire regimes. Die emoties -de subtielere talen, zoals Taylor ze noemt- krijgen op een gegeven moment een enorme kracht, en breken dan door de kettingen van ideologieën en het misbruik van religies heen. Het zijn dergelijke emoties die mensen in Syrië op de been brengen, dwars door de hagel van kogels heen.

Laat me een paar voorbeelden van die krachtige, meer subtiele talen geven.

Ik wees al op het verhaal in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (2 juni, 2001) over de geestelijke Mehdi. Dezelfde moskee die eerst eerbied opriep, vervult hem nu met angst en vrees. Als hij met een jonge zoon langs de moskee liep, kon hij er niet omheen. Vroeger waren er, zoals gezegd, bij de moskee gevoelens van vroomheid en eerbied, nu van vrees voor de geheime politie. Die vrees past

⁹ Zie: http://home.planet.nl-janss281/onderwijs_1829.html

niet bij zijn religie. Vrijheid, zo benadrukt hij nu in zijn preken, is de voorwaarde voor religie. Niemand bidt waarachtig met het mes op de keel! Ik zei het al: het is deze religieuze 'oerervaring', verbonden met de notie van oprechtheid en innerlijkheid, waar dictators als de dood voor zijn. Het is deze ervaring die culturele breuken veroorzaakt, zoals ook het Nieuwe Testament op talloze plaatsen laat zien. 'De priesterlijke kaste legt jullie lasten op die niet te dragen zijn', zei Jezus. Hij bevrijdde een overspelige vrouw die op het punt stond gestenigd te worden. Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen. Ze dropen allemaal af. Hier werd het strafrecht uit de sfeer van de ethiek gehaald, en bovendien werd deze dame ook nog behoed voor sociale uitstoting. Jezus doorbrak de strenge ethiek rond sabbatsrust door mensen te genezen. 'Bent u nijdig, omdat ik goed doe?' Niet de handhaving van wetten is belangrijk, maar het innerlijk etc. Mehdi zegt het hem na, en komt daarmee tot de kern van zijn eigen religie: in geloof is geen plaats voor dwang, zoals de Koran expliciet stelt. Subtiële talen boren die kern aan en werken door, tot aan het verzet toe. Hoezo; de islam verdraagt zich niet met de rechtsstaat? Zo'n opmerking en bewering is een klap in het gezicht van juist deze mensen die voor recht en vrijheid hun leven wagen. Niet ondanks, maar dankzij hun geloof. Ziedaar de verbinding waarop Thorbecke al doelde.

Ik geef u een ander voorbeeld, meer op academisch niveau. De Iranese filosoof Abdulkarim Soroush is een van de meest vooraanstaande islamitische intellectuelen in Iran. Kritisch is hij over de dominante rol van de geestelijkheid in Iran. Hij is bepaald controversieel in zijn land, en dat is meer dan begrijpelijk. Wie zijn essays leest, denkt bijna dat Mehdi aan het woord is. Ik citeer: 'Het dwingen van individuen om vals een geloof te belijden, het verlammen van geesten door indoctrinatie, propaganda en intimidatie, en het sluiten van de poorten van kritiek, herziening en aanpassing, zodat iedereen bezwijkt voor een enkele ideologie- dit alles scheidt niet een religieuze samenleving, maar een eenvormige massa van verminkte, kruiperige en hypocriete onderdanen. ...'.¹⁰ 'Hoe kan het dat de religieuze wet de volgelingen dwingt tot een angstig geloof en een passieve waarneming van religie? Hoe kan de religieuze wet tevreden zijn met het vestigen van een zuiver wereldlijke en naar buiten gerichte orde en -in naam van de bestrijding van godslastering- de vrijheid van geloof smoren? Zo'n religieuze wet is net zo onzeker, ongezond en grillig als een lichaam dat niet gehoorzaamt aan zijn hart en geest.' En verder: 'religie is bestemd voor begrip en bereidwillige omarming, niet voor vrees en schoorvoetende onderwerping. De deugd van de religie ligt in haar vermogen om betovering te wekken, geen afschuw. Het hart valt buiten de jurisdictie van de rechtsgeleerden. Religie is een zaak van het hart, niet van de ledematen.' Voor de ordening van een samenleving heeft dit de nodige implicaties. 'Een vrij en vrijwillig geloof en een ongebonden en onafhankelijk inzicht zijn essentiële karakteristieken van een religieuze samenleving'. Juist een religieuze samenleving beseft kennelijk dat zij bestaat bij gratie van vrijheid. Hoezo, een onoverbrugbare tegenstelling tussen islam en rechtsstaat? Of ontkent de heer Wilders wellicht dat Mehdi en Soroush moslim zijn? Wie is hier nu de verdediger van vrijheid? Hoe zouden deze mensen het ervaren als het Westen een min of meer verborgen agenda heeft om hen buiten te sluiten omdat de rechtsstaat zich niet verdraagt met hun geloof? Opvallend is opnieuw de analogie met die christenen die ook tegen een religieuze, dwingende orde streden. Soroush deed me denken aan Marsiglio van Padua, die in de 12de eeuw een groot en invloedrijke voorvechter van vrijheid was, omdat hij elke dwingende macht bij de kerkelijke autoriteiten wilde wegnemen. In zijn beroemde

¹⁰ Abdulkarim Soroush, De betekenis en essentie van secularisme, in: Fatima Mernissi ea. *Religie en Moderniteit*, 2004, p. 200 ev

werk Defensor Pacis haalt hij telkens weer voorbeelden uit het nieuwe testament naar boven, waarin Jezus afstand neemt van dwang en dwingend moralisme, om vervolgens te concluderen dat religie en dwang niet samen gaan.¹¹ Subtiele talen, die raken aan de emoties van mensen, dus. Hij werd door de kerkelijke autoriteiten in de ban gedaan, ging in Parijs aan de Sorbonne doceren en inspireerde grote rechtsgeleerden als Azo en via hen Maarten Luther en het protestantse verzet tegen geloofsdwang. Stel dat -bij wijze van spreken- Parijs Marsiglio geweigerd had, omdat het christelijk geloof zich nooit en te nimmer zou laten verenigen met vrijheidsrechten? De officiële leer uit Rome bood destijds talloze aanknopingspunten voor een dergelijke essentialistische redenering.

Een laatste voorbeeld van de subtiele talen uit moslimkringen wil ik u niet onthouden. Ik doel op het boek van Reza Aslan, jonge wetenschapper in de VS en auteur van het boek 'No God But God'.¹² 'Zo zeker al God een is, zo zeker is de islam dat niet', valt te lezen op het einde van het boek. De islam is niet te vereenzelvigen met de rechtsscholen van de sharia, die pas eeuwen na de dood van de profeet ontstonden. Die sharia, met zijn fabelachtige hoeveelheid regels, is vooral ontleend aan verhalen over het leven van Mohammed die zich na zijn dood ophoopten. Gaandeweg gingen de rechtsscholen aan hun dogma's eenzelfde status verlenen als aan de Koran zelf: een soort tweede openbaringsbron, gebaseerd op verhalen waarin een juridische kaste vooral de eigen belangen wisten te vlechten. Sluitstuk van dat proces was de stelling van Al Safi'i (een van de grondleggers van een rechtsschool) dat de Koran alleen door de bril van deze verhalen gelezen konden worden, en de Koran daaraan geen afbreuk kon doen. Zo verstarde de traditie. De sharia domineerde en was af. De parallellen met de geschiedenis van het christendom springen opnieuw in het oog. De theoloog Küng legt daar ook de vinger op.¹³ Ook daar zien we dat het geloof gaandeweg ingekaderd werd in kerkelijk recht en dat het juridiseerde. Totdat de oorspronkelijke bron als het ware opnieuw ontdekt werd: een bron die juist haaks staat op regelzucht en dwang. Binnen het christendom was de reformatie er een belangrijke maar geen exclusieve uiting van. Azlan ontsluit zijn bronnen als het ware opnieuw. Hij wijst er overtuigend op dat de profeet het archaïsche recht uit zijn tijd wist te moderniseren -en gemeten naar de maatstaven van die tijd- te humaniseren. Dat gold voor het erfrecht, het huwelijksrecht, de positie van vrouwen en zelfs het strafrecht. Die dynamiek is wat hem betreft belangrijker dan de -overigens als ik experts mag geloven ook weer niet dik gezaaide- exacte leefregels die de Koran meegeeft. Die leefregels kunnen tegen de achtergrond van die tijd worden geplaatst en geduid; en natuurlijk verhouden die zich -letterlijk genomen- niet alle tot onze huidige rechtsstaat. Maar de dynamiek erachter is volgens Azlan belangrijker dan de fixatie, en die is er een van humanisering. Ik wil me hier als leek van ook maar het begin van een oordeel onthouden, maar duidelijk moge zijn dat het zonder context citeren en fixeren van de islam sowieso getuigt van gebrek aan kennis van zaken en van -niet zelden- de bedoeling om precies te doen wat deze sharia-voorvechters beoogden: namelijk de islam opsluiten in de boeien van gedateerde rechtsscholen. Politiek komt dat niet alleen de leiders van Iran uit.

Dat fixeren van de islam op standpunten die zij zelf niet herkennen, is beledigend voor de tipgevers van Fallon, voor de Mehdi's van deze wereld, voor Soroush en Azlan. Het is beledigend voor de

¹¹ Marsilius of Padua, *The Defender of Peace*, Cambridge 2005.

¹² R. Azlan, *No God but God*, Berkshire 2005.

¹³ H. Küng, *Islam, Geschichte, Gegenwart, Zukunft*, München 2006, p. 343 ev. Zie ook H. Küng en J. van Ess, *Christentum und Weltreligionen Islam*, München 2000, p. 82 ev.

miljarden aanhangers van de islam (moslims) die nog niet wisten dat ze eigenlijk radicaal en fundamentalistisch zouden moeten zijn, terwijl ze, ook vanwege hun godsdienst, niet van plan waren om een vlieg kwaad te doen. De tipgevers en hun geestverwanten zullen zich er gelukkig niet door van de kaart laten brengen in hun streven het draagvlak voor vrijheid en rechtsstaat te verbreden en te verdiepen. Zoals Naema Tahir het onlangs zei: de overgrote meerderheid van moslims willen het fundamentalisme niet. Zij voelen ten diepste aan dat dit niet bij hun waarden en bij de uitspraak van de Koran over dwang en religie past. Die -ook religieus gevoede- intuïtie is meer waard dan duizend dogma's, omdat ze aansluit bij de vrijheidsbeleving waar de mensenrechtencatalogi aan refereren en hun aanspraak op universaliteit baseren. (Ooit vroeg ik de Iraanse ambassadeur of ook hij niet vond dat een God die onder dwang aanbeden wil worden, een knip voor de neus waard is. Het is die vraag die Mehdi en Souroush en Azlan met nee zouden beantwoorden.)

Het fixeren van de islam op radicalisme is ook misleidend naar de bevolking van Nederland en Europa, juist in een periode dat migratie wel eens onontkoombaar kan blijken. Daarover nog een enkel slotwoord.

Slot. Immigratie in de nabije toekomst

Nederland en Europa staan voor jaren waarin de beroepsbevolking rap tempo zal afnemen. De schaarste aan werknemers zal enorm toenemen. Die schaarste kan ons lelijk gaan opbreken. De slag om de dun gezaaide goed functionerende werknemer zal gepaard gaan met een meer dan gemiddelde loonsverhoging. Nederland en Europa zullen duurder worden, met alle economische effecten van dien. Ziekenhuizen, scholen, politiekorpsen etc. zullen de strijd moeten aanbinden met bedrijven. Ook hun personeel wordt duur, als het al te vinden is. Wachtlijsten in zorginstellingen en lesuitval in klaslokalen zullen het gevolg zijn. Naast de looninflatie zullen er sociale tekorten zijn. Scoren met extra personeel voor de ouderenzorg zal onmogelijk zijn, tenzij... er meer migranten komen. Het welvaartschauvinisme van de PVV zal alleen nog via migratie bediend kunnen worden... Als de ouderenzorg een oogappel van deze partij blijft, zal het de islamangst (en dus migrantenangst : want het lijkt me toch lastig 'de' islam te weren, zonder de dragers daarvan te weren) moeten opgeven. Wie denkt dat oostelijk gelegen Europese landen soelaas zullen bieden, komt bedrogen uit. Ook Polen, Hongarije etc. hebben te maken met vergrijzing. Bovendien zal het wegkapen van goed personeel uit die landen leiden tot een economische kannibalisering. Nieuwe financiële crises a la Griekenland zullen zich dan aandienen. Dat is dus geen oplossing. De strategie van Sarrazin is ook te simpel. Hij zegt dat bedrijven dan maar moeten weg trekken naar lage lonenlanden. Vaarwel, onze welvaart! Europa is zo allergisch is voor migranten, dat het gratis werkgelegenheid en welvaart weg geeft. Daar zal het welvaartschauvinisme van opknappen!

De kans is dus groot dat Europa niet aan meer migratie gaat ontkomen. De kans is ook aanwezig dat de migranten met name uit Arabische en Noord-Afrikaanse landen zullen komen. Het geboorteoverschot in deze regio's is groot. Culturele vraagstukken en verbindingen zullen daarom alleen maar aan belang winnen. De angst voor islamitische invloeden kan daardoor gemakkelijk gaan toenemen. Die angst wordt gevoed door de gedachte dat Arabische en Noord-Afrikaanse landen een statische cultuur kennen. De afgelopen maanden hebben bewezen dat dit niet het geval is, ook al is de uitkomst van een Arabische lente ongewis. Maar in die lente kwamen wel de intuïties op de voorgrond die Naema Tahir en anderen omschreven en die moslims in het Westen voor het overgrote deel delen.

Die goede krachten zullen het uiteindelijk winnen. De krachten van de moslimtipgevers, van de Mehdi's etc. het. Krachten die onze steun verdienen. Onze steun, maar vooral ook van de moslims die in Nederland en Europa de weelde van vrijheid en democratie, van rechtsgelijkheid en pluriformiteit hebben leren kennen en die waarden exporteren naar hun vrienden en familie in hun landen van herkomst. Ook van die beweging waren wij het afgelopen jaar getuige. We hebben daarom geen defensieve, maar een offensieve agenda nodig. Aanknopingspunten zijn er in overvloed; voor wie bereid is deze te zien.